

Steven E. Aschheim

*Max Nordau, Friedrich Nietzsche és az elfajulás**

Max Nordau (1849-1923) neve közszájon forgott a tizenkilencedik század végi művelt európaiak körében. Ám az is ugyancsak beszédes tény, hogy a huszadik század végén a legtöbb olvasó, ha egyáltalán halotta is nevét, mit sem tud arról, hogy ki volt ő, és mit képviselt. Pedig neves újságíró volt, orvos, drámákat, regényeket és vitairatokat írt; eszméi, ma úgy tűnik, éppen azért tettek szert olyan nagy népszerűsége polgári körökben, mert annyira kötődtek a korhoz, a pozitivisták szemlélet szokásaihoz és modorához, mely az I. világháború után teljesen súlytalanná vált. Híres, sőt, igazában hírhedt kultúrkritikai műve, az *Elfajulás* – melyben valósággal szórja a gyalázatot minden századvégi modernista irányzatra, mondván, hogy az csupán a kimerültség tüneteit mutatja, az ipari korszak valóságához való alkalmazkodni nem tudásról tanúskodik –, éppen száz éve, 1892-ben jelent meg, és ez alkalmat ad az újraértékelésre.¹ A legsokatmondóbban talán úgy tehetjük ezt, ha összevetjük Nordaut egy olyan gondolkodóval, akit ő módfelett megvetett, de aki azután a huszadik századi érzékenységre mindenki másnál nagyobb hatást gyakorolt – Friedrich Nietzsche-ről van szó.

A mai szellemi divatok, korunk erősen pozitivistaelenes beállítódása felől nézve olybá tűnik, hogy Nietzsche nemhogy legyőzte, meg is semmisítette Nordaut. Kései cionista korszakától eltekintve Nordaunak rosszabb sors jutott, mintha feledésbe merül: csupán teljesen hitelét vesztett pszicho-fiziológiai előfeltevéseken alapuló, reménytelenül avított és szerfelett átgondolatlan kulturális és szellemi álláspontok „tüneti esete” és „iskolapéldája” gyanánt említik.² Az elfajulás eszmetörténetének egyik kutatója nemrégiben szőröstül-bőröstül, sommásan elutasította Nordau munkáját, melyet „a bizarr »társadalmi diagnózis« legismertebb példájának” nevezett.³ A történetet tehát szám-

talán kockafordulás, ironikus kifejelet tarkítja: Nordau megjósolta, hogy a századvégi elfajultak „tombolhatnak még egy évadot, de úgyis eltűnnek a sülyesztőben”⁴, ám úgy esett, hogy ez sokkal inkább vonatkozott magamagára, semmint azokra, akiket kigúnyolt, nevezetesen: Ibsenre, Wilde-ra, Baudelaire-re, Nietzsche-re stb.

E megállapítások ellenére írásom kortársi nézőpontból igyekszik elemezni és újraértékelni Nietzsche és Nordau viszonyát. Egy szinten kísértést érezhetünk, hogy úgy véljük, mindkét személy amolyan archetipikus figuraként személyesítette meg az utak korszakos szétválását, amikor is a méltatlankodó, megzavart és értetlen, de annál magabiztosabban és erőszakosabban fellépő európai pozitívizmus szembesült a kibontakozó modernista forradalommal, amely az előbbi legnagyobb becsben tartott alapvetéseinek gyökeres megkérdőjelezésére, sőt megdöntésére törekedett. A nordaui és a nietzschei érzékenység összeütközésekor voltaképpen az európai szellemtörténet érkezett el egyik fordulópontjához. A látszat ellenére azonban nemcsak különbözőségek munkáltak: ha korlátozott mértékben is, közrejátszott néhány meghatározni és elemezni való hasonlóság is. Dokumentálni fogjuk mind az elkülönbözést, mind a hasonlóságokat, és utána mostani távlatunkból kísérletet teszünk a két vetélkedő gondolkodó örökségének értékelésére. Ilyenképpen rávilágíthatunk Nordau örökségének néhány meglepően érvényesnek tűnő mozzanatára.

Voltaképpen Friedrich Nietzsche áll annak közepében, amit Max Nordau „súlyos szellemi kór...”, az elfajulás és a hisztéria egyfajta dögvésze” gyanánt írt le.⁵ Az *Elfajulás*ban úgy jelenik meg Nietzsche, mint aki legfőképpen felel azért a filozófiáért, amelyet Nordau az eluralkodó „én-mániának” nevezett, és amely szerinte táptalaját adta a jelenleg is folyó „szennyistenítés-

Csoportkép a VI. cionista kongresszusról (1903). Az első sorban Herzl mellett jobbra Nordau, Herzl anyja, Zangwill, balra Bodenheimer, Wolfsohn, Prof. Mandelstamm, Johann Kremeneck

nek”, „szabadosságnak, betegességnek és romlásnak”.⁶ Nietzsche képviselte szemében a szellemi és erkölcsi elfajulás kvintesszenciáját. Lényegében véve az ő eszmevilágának vonásai jellemzik a századvég Nordau által meghatározott erkölcsi szemléletét, amely „elutasítja a hagyományos szokásokat és erkölcsöket..., szabad kéjelgést enged, elereszti az emberben lévő vadat..., irtózik az embertársak tekintetbevételétől..., lábbal tiporja mindazt, ami kordában tartja a kegyetlen haszonlesést és kéjvágyat..., mindenki szemében egyet jelent ama bevett rend megdöntésével, amely évezredekken keresztül kielégítette a logikát, láncba verte a gonoszságot, és minden művészetben valamilyen szépséggé érlelődött”.⁷

Kultúraelemzésében Nordau kifejezetten egy olyan területre terjesztette ki a mereli és lombrosói pszicho-fiziológiai elfajulás elméletét, amelyre korábban senki nem alkalmazta, nevezetesen: „a művészet és az irodalom birodalmára”.⁸ „Nem kell megmérni” írta, „egy író koponyáját, vagy megvizsgálni egy festő fülcimpáját ahhoz, hogy belássuk, az elfajultak osztályába tartozik.”⁹ Az írók és művészek, hirdette Nordau, akárcsak a bűnözők, utcanők és bolondok (az ezzel az állapottal hagyományosan megbélyegzett elemek), valamennyien az ismert lelki tulajdonságokat, és gyakran az elfajult állapotra valló szomatikus tüneteket mutatták.¹⁰

A kritikusok kezdetől fogva kételyekkel – sőt gyakran felháborodással – fogadták, ahogyan Nordau félig orvosi fogalmakat alkalmaz a művészetek vagy a bölcsélet területén.¹¹ Csak-hogy Nietzsche és közismert betegsége (elméje 1889 januárjában háborodott meg) esetében módfelett könnyűnek és hihetőnek tetszett nemcsak az embert, hanem a gondolkodását is amolyan orvosi-kórtani keretben taglalni, mely összefüggés más esetekben, amikor Nordau Wagnert, Zolát vagy mást állította pellengérré, erőltetettnek, valamelyest jobb indulattal, képletesnek volt mondható. Nietzsche (kései) elméjéről rendszerint azok kapcsolták össze gondolkodásával, akik rossz hírbe akarták hozni a filozófust, és kirekeszteni eszméit. Nietzsche megőrülése ismételt hivatkozási alappá vált műve filozófiai bírálataiban: magyarázta „ferde” gondolkodását.¹² Nordau így fogalmaz:

„Nietzsche műveit olvasva, az első laptól az utolsóig, a gondos olvasó egy villogó szemű, vadul ágáló és tajtékzó szájú őrültet hall, aki szakadatlan ontja magából fülsértő bombasztjait... Ha egyáltalán valami értelmet ki lehet fogni a szóképek végtelen áradatából, akkor az az, hogy alapelemként néhány hagymázás, érzékcsalódásból és beteg szervi folyamatokból eredő gondolat ismétlődik benne folyvást... Itt-ott, elmeháborodottakra jellemző módon, föltűnik egy sajátos gondolat, valamilyen el-

lentmondást nem tűrő állítás, afféle zsarnoki parancs.¹³

Nietzsche nemcsak hogy „elfajzott” társainál is inkább számított tébolyultan ferdének, hanem, miként Sander Gilman meggyőzően kimutatta, olyan elme hírében állt, aki egyedülálló, szinte természetfeletti erővel rendelkezett, „veszélyes gondolkodó», aki nem elég, hogy veszedelmes gondolatokat tett magáévá, hanem veszélyes cselekedeteket is okozott...¹⁴

Ebben a tekintetben Nordau megjegyzései már fennálló hagyományba illeszkedtek, olyan stratégiába tartoztak, amely nemcsak Nietzsche magát, hanem a sok kortárs szemében még veszedelmesebbnek tekintett jelenséget volt hivatott kezelni, éspedig azt, hogy Nietzsche hallatlan hatást kezdett kifejteni, hogy kultusza, amely gyakran ellentmondásos volt mind természetét, mind világlátását illetően, megdöbbentő gyorsasággal terjedt el az 1890-es évek szellemi életében.¹⁵ Nietzsche, írta Nordau, „születésétől fogva elmeháborodott volt, és könyveinek minden lapja magán viseli az örültség bélyegét. Meglehet, kegyetlenség ezt a tényt hangsúlyozunk. Ám bármilyen fájdalmas is, elkerülhetetlen kötelességünk ismételt emlékeztetbe idéznünk, mert Nietzsche révén szellemi kór ütötte föl a fejét, és csak attól remélhetjük megállítani terjedését, ha tiszta világosságot derítünk Nietzsche elmebajára, és a megfelelő bélyeget sütjük követőire, nevezetesen hisztériásnak és gyengeelméjűnek mondjuk őket”.¹⁶

Nordau, akár csak tizenkilencedik századi liberális társainak, nem voltak különösebb kételyei afelől, hogy miben áll az épelméjűség és miben állnak az erkölcsi mércék: ezeket nagyjából a polgári tisztesség normái szabták meg. Ugyancsak nem tépelődött a „valóság” felfoghatatlan természetén. A fennmaradás egyet jelentett a világosan megragadható valósághoz való alkalmazkodással. Alkalmazkodni pedig a tiszta megfigyelés, ésszerű önfegyelem, a jó és a rossz érthető megkülönböztetése, az akarat és az ítélet képességeinek összehangolása útján lehetett.¹⁷ Akikből ezek a tulajdonságok hiányoztak, azok voltak az elfajultak: Nietzsche testesítette meg talán legfőképpen én-mániás változatukat. „Az én-mániás,” nyilatkoztatta ki magabiztosan Nordau, „olyan nyomorék, aki nem látja a dolgokat a maguk valóságában, nem érti meg a világot, és nem tud megfelelő hozzáállást kialakítani iránta.”¹⁸ Ezek az elfajultak

soha nem tudnak beletörődni a valóságba, ebbe pusztulnak bele mindig.¹⁹

Nincs sok értelme itt elismételni azt, hogy miként cáfolja Nordau Nietzsche minden gondolatát, hogy miként elemezi pontról pontra az örültség behatolását valamennyi írásába, hogy milyen logikával, felfogásban és stílusban teszi ezt. Az ő elemzése azonban abban különbözött a többi korabeli Nietzsche-ellenes röpirattól, hogy rendszeres, átfogó pozitivistá keretbe illeszkedett. Nordau és Nietzsche egybevetésének, illetve szembeállításának éppen abban rejlik eszmetörténeti érdekessége, hogy a tizenkilencedik századi pozitívizmus és a kibontakozó huszadik századi modernizmus összetűzését példázza.

Nordau mélységesen és pontosan tisztában volt az általa megtámadott alkotók „modern” vonzerejével. Jóllehet avantgárdnak mondták magukat, Nordau arról igyekezett meggyőzni olvasóit, hogy ezek „korántsem előfutárai valamely új kornak. Nem a jövőbe mutatnak nekünk utat, hanem sokkal inkább a múltba vezetnek vissza minket.” Hamis, irracionális modernségüket meg kellett különböztetni az ő saját hiteles modernségétől:

„Az ő »szabadságuk« és »modernségük«, az ő »igazságuk« és »haladásuk« nem a miénk. Nekünk semmi közünk őhozzájuk. Ők saját vágyaikat akarják kielégíteni, mi dolgozni akarunk. Ők bele akarják fojtani a tudatot a tudatalanba; mi a tudatot akarjuk erősíteni és gazdagítani. Ők kitérő gondolatokat akarnak formálni és fecsegni, mi összpontosítani, megfigyelni és tudni akarunk. Az igaz modern alighanem arról ismerszik meg, illetve azáltal különböztethető meg a magukat modernnek kiáltó szélhámosoktól, hogy az utóbbi a fegyelmezetlenséget hirdeti, ellensége a haladásnak, az „énjét” imádja, és ellensége a társadalomnak.”²⁰

Ebből a szemszögből Nordau joggal pécézte ki Nietzsche mint amaz új modernista irányzat legfontosabb képviselőjét, amely megtámadta a valóság objektív alapjait, gyökeresen kérdésesé tette az igazságot, és a szubjektív tudatot módfelett fejlett érzékenységgel juttatta kifejezésre. Nietzsche számít ma is modernista és a poszt-modernista program alapítójának – ebben ma szinte teljes az egyetértés.²¹ Ki más jelképezhette volna jobban a frontális támadást a Nordau által szentnek tartott értékek: a racionalitás, a fegyelem, a tudomány és a rend ellen

Nietzsche

(„minden rendezett társadalom” gúnyolódott Nietzsche „kioltja a szenvedélyeket”)²²?

Nietzsche természetesen döntő szerepet vitt a Nordau által is vallott, széles körben elterjedt tizenkilencedik századi liberális meggyőződés, a természettudományok lehetőségein alapuló haladásba vetett hit alapfeltevéseinek kétségbevonásában. És valóban vitatta magának a „haladásnak” az eszméjét is. Még ennél is harcosabban gyalázta a föltevést, hogy van holmi előzetes, külső objektív valóság „odakinn”. Nordaunak és mindazoknak, akik nézeteit tükrözte, nem volt kétsége a létezés felől: a természet és a társadalom objektív valóságát, úgy vélték, magabiztosan föltárhadják világos gondolkodással és türelmes megfigyeléssel. „Egyedül a figyelem alapozhatja meg a kultúrát és a természeti erők fölötti uralmat; minden hiba, minden babona tökéletlen megfigyelésből fakad. A jelenségek összefüggéseiről alkotott téveszmék hibás megfigyelésükből erednek, de mindez pontosabb megfigyeléssel kijavítható.” (Az elfajultak éppen „figyelemhiányuk” miatt alkottak „hamis ítéletet az objektív világegyetemről”.)²³

Miközben Nordau igyekezett megragadni az objektív valóságot, és utána alkalmazkodni hozzá, addig Nietzsche a valóságot az én szerkesztményének állította be. A hatalom akarása alkotta meg a valóságot (mely valóságot Nietzsche bizonyos hangulataiban teljességgel képzeletbe-

linek tekintett). Mi sem állhatott távolabb a nordaui tudásfogalomtól, mint Nietzsche Dionüszosz-eszménye: „a tévedni akaró erő minden életben; sőt a tévedés, mint a gondolkodás előfeltétele. Mielőtt gondolkodnánk, már bizonyára »kitaláltunk« valamit; az azonos esetek egymáshoz igazítása, az egyenlőség látszatához igazítás régebbi az egyenlőség felismerésénél.”²⁴

Nordau gondolkodásmódjában nem jutott semmi hely a gyökeres perspektivizmusnak, amelyet a minden szilárd, kötött nézőpont létét tagadó Nietzsche hirdetett, mondván: „A világ, amihez valamennyi közünk van, hamis, vagyis nem tényszerű, hanem megfigyelések kicsiny összességének kerekítése és kiagyálása; »folyamatban van«, akár valami változó, alakuló, »levésben lévő«, önmaga helyét állandóan változtató hamisság, amely sohasem közelít az igazsághoz, mivel – »igazság« nem létezik.”²⁵ „Az igazság,” miként másutt írja, „nem más, mint mozgó metaforák hada..., káprázatok, amelyek mivoltáról elfelejtkeznek az ember...”²⁶

Amikor Nordau nekitámadt Nietzschének, a polgári józanság, fegyelem és realizmus csapott össze dionüszoszi ellentétpárjával. Nietzsche célnak tekintette, eszményítette a pozitív valóságtól való elvonulást: „Finom és abszurd dolgok között élni; idegenként a valóságtól; félig művészként, félig madárként és metafizikusként: Igen és Nem nélkül valóság számára, lábujjhegygel érinteni csupán időnként, akár valami jó táncos...”²⁷ Nordau szemében az ilyen elvonulás kétségbevonhatatlanul a klinikai állapotot bizonyította, és ezt „coenaesthesiának, azaz kóros szervérzésnek” mondta.²⁸

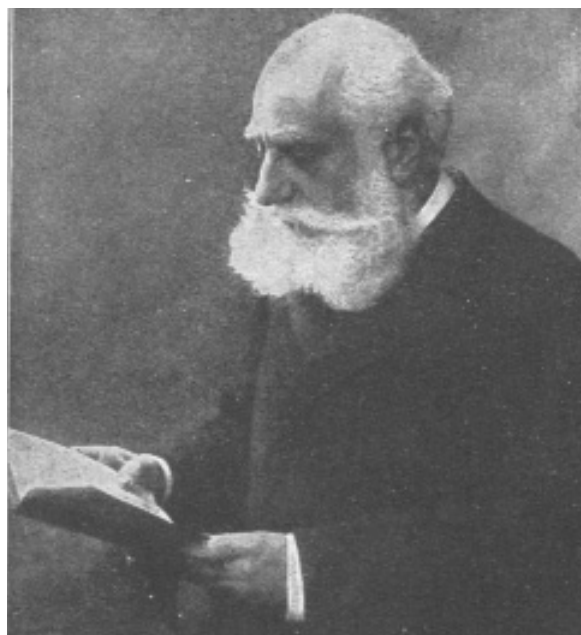
Nietzsche dionüszoszi világában az önkívület alapvető termékenyítő erővé vált. Bűvöletében, mint írja, „az ember: feledte a járást és a beszédet, táncos léptekkel már-már a levegőbe emelkedni készül. Mozdulataiból az elvarázsoltság szól. Amiként az állatok most beszélnek, a föld pedig tejet és mézet csurgat, úgy az emberből is kicsendül valami természetfeletti: istennek érzi magát, ő is olyan elragadtatottan és emelkedetten lépked most, ahogyan álmában az isteneket látta járni. Az ember nem művész többé – műalkotássá lett...”²⁹ Csakhogy Nordau az önkívületben „bizonyos agyközpontok sajátos ingerültségének a következményét” látta,³⁰ és a táncot megművészetet (a Nietzsche szemében a leginkább felszabadító és kifejező tevékenységeket) mint „merő atavizmust” elutasította, melyet a jövőben „az emberiségnek csak a legérzelmesebb része: a

nők, a fiatalok és a talán a gyerekek művelnek majd”.³¹ Amíg a nietzschei ember azon igyekezett, hogy átalakuljon művészetté, addig Nordau többé-kevésbé kitiltotta a művészetet eljövendő rendszeréből³²: „A megfigyelés... egyre inkább diadalmaskodik a képzelet és a művészi jelképezés fölött, azaz a természet törvényeinek megértése egyre inkább háttérbe szorítja a világminőség hibás egyéni értelmezéseit.”³³

Nordau elég nyilvánvalónak látta Nietzsche és a hasonszőrűek alternatíváját. „A normális ember” írta, „a maga tiszta fejével, logikus gondolkodásával, egészséges ítéletével és akaraterjével lát ott, ahol az elfajult tapogatózik csak... Képzeljük el Nietzsche nyálafolyós Zarathustráját a papundeckliből készített, játékbolti oroszánjaival, sasaival és kígyóival, amint versenyre kell olyan férfiakkal, akik korán kelnek, és napnyugta előtt nem fáradnak, akiknek tiszta a fejük, nyugodt a gyomruk, és kemények izmaik: az egybevetés nevetést fakaszt mindannyionkból.”³⁴

Ezen a ponton azonban meg kell állnunk, mert minden különbségük ellenére abban, hogy Nordau is, Nietzsche is egyaránt a „normalitást” és az „abnormalitást”, a „betegséget” és a „dekadenciát” hangsúlyozza, a férfias eszményt szorgalmazza, az egészséges, megújult „izmos férfiak” után vágyódik, bizonyos rokon vonások érhetőek tetten. A két, nyilván ellentétes felfogású gondolkodót az egyesítette, hogy mindketten kulcsszereplői, alakítói és haszonélvezői voltak a tizenkilencedik század „elfajulásról” szóló diskurzusának. Ezzel a hallatlanul rugalmas, politikailag könnyen igazítható eszközzel az eugenetikai címkézés, a bio-szociológiai kórtan és a lehetséges megújulás nyelvezete révén egyszerre lehetett az általánosan elterjedt – jóllehet még csak kibontakozó – társadalmi és kulturális válságérzést elhelyezni, kórképét fölállítani és gyógyítani.³⁵ Az elfajulás retorikája áthatott valamennyi ideológiai irányzatot. A természetes kiválasztás optimista felfogásában gyökerezett ugyan, de a hamarosan bekövetkező összeomlásról való meggyőződést és a mind kíméletlenebb jobbító intézkedések keresését is magában foglalta, és ilyenformán éltek vele konzervatívok és liberálisok (mint amilyen Nordau is volt), illetve a születőfélben lévő radikális jobboldal és mindenfajta materialista-szocialista.

És jóllehet Nordau és mások éppen az „elfajulás” egyik legfőbb tünetét vélték fölfedezni

Nordau

Nietzschében, az ő *életfilozófiájának* is sarkalatos pontját képezte ez az állapot. „Mondjátok meg, én véreim – kérdezi Zarathustra –, mi rossz nekünk és legrosszabb? Nemdenem az *elfajlás*?”³⁶ Nietzsche világában a természetes és az egészséges újbóli megerősítése azon múlik, hogy sikerül-e kiirtani az élet természetes és arisztokratikus alapjait meggyöngítő és meghamisító elfajulás természetellenes *ressentiment*-jának gyökereit. „A fajnak – jelentette ki Nietzsche számtalanszor különbözőképpen – a gyöngék, félresikeredettek, degeneráltak pusztulására van szüksége.”³⁷

A maga módján Nordau is, Nietzsche is úgy vélte, hogy veszély fenyegeti a kultúrát és a civilizációt, és mindketten rengeteget töprengtek a dekadencia forrásain, az erő és az életkedv bennitő hiányán és a megújulás lehetőségein. Mindketten megalkották a maguk eszményeiből és azok ellenképeiből álló világát, és mindketten várták a szerintük alantas, elfajult elemektől megtisztított világ eljövetelét. Mindketten fölvezették az emberiség új, nem dekadens formáit. Mindketten éltek naturalista, félbiológiai nyelvezettel. Bizonyos nietzschei jellege is volt Nordau eugenetikai felvetéseinek: „Amaz elfajultakat – írta –, akik elmebaja túlságosan mélyen gyökerezik, a sorsukra kell hagyni. Gyógyulásra vagy jobbulásra nincsen esélyük. Egy darabig dühöngnek, majd elpusztulnak.”³⁸ Amit Nordau ajánlott elfajult nietzschei ellenfe-

Nordau anyja és nővére

leire, nem sokban különbözött attól, amit Nietzsche szorgalmazott az övéire: „Aki jónak, értéknek és megvédendőnek hiszi a civilizációt, annak ujja hegyével kíméletlenül agyon kell nyomnia a társadalomellenes férgeket” írta Nordau. „Aki Nietzschével együtt lelkesedik a »szabadon kóborló-kéjelgő vadállatért«, annak azt kiáltjuk: »Takarodj a civilizációból!«... Nincs közöttünk helye kéjelgő vadállatnak, és ha közénk merészkedsz, irgalmatlanul agyonverünk botjainkkal.”³⁹

Néha döbbenetes módon hasonlított retorikájuk. Nyolc évvel az *Elfajulás* megírása előtt idézte meg Nordau a „rendkívüli” embert, amely módfelett egybecseng Nietzsche *Übermensch*-ével. „Az emberi faj ritkán terem olyan egyéniséget, aki hatalma tudatában és emelkedett önértékelésében hajlandó egyedül kimenni az élet csataterére, ahol erővel és jártassággal kell kardját forgatnia és pajzsát fenntartania, hogy győztesen, sőt akár élve térjen vissza onnan. Az ilyen rendkívüli emberek adják fajunk legtökéletesebb példányait... Megvetéssel néznek a járt utakra, és új utakat nyitnak meg maguknak.”⁴⁰

E hasonlóságok ellenére világosan kell látnunk, hogy az elfajulás gondolata idővel sokkal

inkább Nietzsche, semmint Nordau nevéhez társult, és általa épült be az európai politikai kultúrába. És ez áll mind a baloldali, mind a radikális jobboldali, rasszista körökre. Így amikor a szexológus Magnus Hirschfeld élt a szóval, nem Nordaut idézte, hanem az „entartet” szót szinte magától értetődően a „hogyan egy nietzschei szóval élünk” kifejezés közbevetésével írta le.⁴¹ A döntő tény azonban az, hogy az „elfajulás” közvetített (és bizonyos pillanatokban irtózatot) politikai történetében Nietzsche, nem pedig Nordau hatása érvényesült. Nem kétséges, hogy Nietzsche hatása – akárcsak maguk az írásai – mindig sokrétű volt, és soha nem lehetett egyetlen politikai vagy kulturális irányzathoz vagy csoportosuláshoz kötni.⁴² Fogadtatásának összetettsége azonban nem homályosíthatja el a tényt, hogy bizonyos európai politikai körök alighanem Nietzschében látták az elfajulás filozófusát.

Miként szokása volt, többféleképpen, váltakozó módon használta a fogalmat: hol metaforikusan, hol ironikusan,⁴³ de leggyakrabban, s ez a döntő, szó szerint lényegi veszélynek tartotta az elfajulást, melyet hathatós intézkedésekkel kell leküzdeni a természetessé vált, nem dekadens emberiség sürgős újjáteremtése érdekében.

„Vessük pillantásunkat száz esztendővel a jövőbe – írta –, és tegyük föl, hogy két évezred természet- és embergyalázása elleni merényletet siker koronázta. Az új élet pártja, mely magáévá tenné a legnagyobb feladatot, az emberiség fölemelését, így minden elfajzottság és elősködés kiirtását is, újrateremtene az élet gazdagságát, azaz a dionüszoszi állapotot.”⁴⁴

Utóbb aztán a náci világ a nemzetiszocialista ideológiához igazítva ezt a nyelvet szajkózta, ezt csepegtette minden elmébe. Számtalan forrás bizonyítja, hogy a náci kifejezetten Nietzsche ihletésére alakították ki és tették rögeszméjüké az elfajulás bio-politikai értelmezését.⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy akármit írt is Nordau az elfajulásról, a náci soha nem ismerték volna el, hogy az elfajzott művészetéről és zenéről szóló kórképük (és nagy nyilvánosság előtt rendezett megannyi kiállításuk) egy zsidó származású gondolkodóra megy vissza.⁴⁶ A dolog persze túlmutatott eme merőben formális megfigyelésen. A náci szemlélet Nietzsche gyökeresen átértékelt világának nyilvánvalóan számos mozzanatából – megfelelő értelmezés és bekebelezés után – ihletet meríthetett úgy, ahogyan Nordau gondolatvilágából soha.⁴⁷

Nordau voltaképpen saját osztályának és korának hagyományos nézeteit fogalmazta meg – és éppen szokványosságából és tisztességességéből fakadt gondolkodói vonzereje.⁴⁸ Ő soha nem prédikált a „jón és rosszon túl” lévő egészséges barbárságot; soha nem hirdette, hogy az új emberének le kell magáról szakítania a hagyományos erkölcs és az életellenes racionális gondolkodás láncait. Ha mindketten a társadalmi-politikai higiéné általános fogalmi szerint gondolkodtak is, ha mindketten folyton az elfajulás nyelvezetét használták is, e töprengéseiket gyökeresen más ismeretelméleti és etikai keretbe illesztették.

Nordau, igaz, akárcsak Nietzsche, naturalista fogalmakban gondolkodott, és miként az *Antikrisztus* szerzője, maga is élesen bírálta az államvallást (olyannyira felforgatónak számított, hogy *Az emberiség hagyományos hazugságai* [1883] című könyvét a bécsi Birodalmi Tanács betiltotta).⁴⁹ Ráadásul, ugyancsak Nietzsche-höz hasonlóan, ő maga is szélsőségesen szigorú intézkedéseket javasolt azokkal szemben, akiket az elfajulás előmozdítóinak vélt, és ő is hierarchikus, „arisztokratikus” társadalmat szorgalmazott, amely „a legjobb, a legjobban képzett emberanyagból áll”.⁵⁰ Csakhogy mindeme kemény

hangsúlyok a pozitivista, evolucionista emberiségesség tágabb filozófiájába, a tizenkilencedik századi európai liberalizmusba illeszkedtek, amely a rendet, hagyományos fegyelmet, haladást, tisztességet és racionalitást tartotta a legnagyobb értékeknek – márpedig Nietzsche ezeket mélységesen megvetette és támadta.⁵¹

Mindenekelőtt azonban Nordau szigorát enyhítették végső céljai. Kétségtelenül elitista volt (akárcsak számos liberális kortársa), csak-hogy az ő elitizmusának vallott célja a humanizmus volt. Az elitnek és a vezetőknek az emberiség jobbulása végett kellett serénykedniük. Ez részét képezte Nordau emberi összetartásról alkotott eszméjének, amelyhez fogható, mondanunk sem kell, Nietzscheben soha meg nem fogalmazódott.⁵² Ehhez hasonlóan Nordau ugyan ki nem állhatta a szervezett vallás semmilyen formáját, de az *Antikrisztus* szerzőjével ellentétben bírálata az európai civilizáció haladó természetének határozott igenlésébe, nem pedig általános tagadásába illeszkedett. Pozitivista látomása, miként képviselte, a nyugati erkölcsiség, a racionalista felvilágosodás és a liberális haladászme klasszikus humanista alapelveiből táplálkozott, azokat folytatta, vitte magasabb szintre. Ezek mindegyikét Nietzsche esküdt ellenségeinek, az európai élettagadó rabszolgamorál, a nihilizmus, a dekadencia és az elfajulás forrásainak tartotta. Amíg Nordau végső soron a nyugati racionális és erkölcsi hagyomány védelmére törekedett, addig Nietzsche poszt-nihilista célja ennek lerombolásában, de legalábbis radikális megkérdőjelezésében és átértékelésében állt.

A tragédia születésének prófétája voltaképpen a dionüszoszi állapot után sóvárgott, „a szenvedélyes-fájdalmas alászállást” kívánta „a sötétebb, teljesebb, lebegőbb állapotba”⁵³, miközben Nordau azon igyekezett, hogy „felszámoljon minden olyan törvényt, amely nem állja ki a természettudomány próbáját, és hogy az ész és a logika kormányozza az emberek egymás közti viszonyait”.⁵⁴ Ha Nordau moralitása, akárcsak Nietzscheé, immanens volt, nem pedig transzcendens, és tartalma folyton változott, akkor Zarathustra aszociális, sőt antiszociális elfogultságával szemben a lényege közösségi faj-természetében állt, melynek célja az önzés legyűrése és „embertársaink figyelembevétele”.⁵⁵ Miközben Nietzsche váltig azt állította, hogy „nem az emberi romlás az átok, hanem az ellágyulás és elmoralizálódás”, Nordau azt hirdette, hogy az

erkölcs célja: „az állat humanizálása, az ember spiritualizálása, és az egyén felemelése és gazdagítása az együttérzés, az embertársak iránti kedvesség, a közös felelősség érzete és az ösztönök észnek való alárendelése által, ami... a természet legnemesebb terméke”.⁵⁶

Végül Nordau talán nem is tűnik olyan groteszkül avított, mint ahogyan első látásra tetszett. Nem kétséges, hogy egyszínű pozitívizmusa és esztétikai tradicionalizmusa olyannyira korlátozta látását, nyitottságát, hogy a születőfélben lévő modernista kultúra fejleményeit egyáltalán nem tudta befogadni. A szellemi élet idővel valóban fölkapta Nietzsche perspektívizmusát és határozatlan ismeretelméletét (habár Nordau e tekintetben is inkább a fő irányt és a konzervatívabb közízlést követte). Mindezek ellenére, még ha Nordau Nietzschevel együtt az elfajulásdiskurzus ma már nagyon kétesnek tekintett feltevéseiből kiindulva írt, mindig is mélységesen kételkedett az erkölcsi relativizmusban, naturalizmusát pedig beillesztette a kibontakozó haladó társadalmi erkölcsbe. Nietzsche „a jón és a rossz túli” immoralis, vitalista etikája talán izgalmasabbnak és kísérletezőbbnek tetszhetett, de közrejátszott eladrig elgondolhatatlan politikai fejlemények létrejöttében, márpedig ezek természete okán rá kellene ébrednünk *tulajdon*, fajunkat veszélyeztető ezredvégi helyzetünkre, illetve az egyetemes emberi összetartozás nordaui üzenetének fontosságára.

PÁSZTOR PÉTER FORDÍTÁSA

JEGYZETEK

⁰ Az eredeti változat „Max Nordau, Friedrich Nietzsche and »Degeneration«” címmel a *Journal of Contemporary History*-ban jelent meg, 28. kötet (1993) 663–657.

¹ Ez az írás az 1992-ben, Párizsban a „Max Nordau: párizsi író, német filozófus,cionista aktivista” című konferencián elhangzott előadáson alapul.

² Ennek jellegzetes példáihoz lásd Nordau különféle említéseit a J. Edward Chamberlain és Sander L. Gilman szerkesztette tanulmánykötetben: *Degeneration: The Dark Side of Progress* (New York: Columbia University Press, 1985).

³ Daniel Pick, *Faces of Degeneration: A European Disorder, c.1848-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 23. o.

⁴ See Max Nordau, *Degeneration* (Elfajulás), bevezette George L. Mosse (New York: Howard Fertig, 1968), 551. o.

⁵ Uo. 435. o.

⁶ Uo. 415. o.

⁷ Uo. 5. o.

⁸ Egy fontos ponton tért el Nordau Lombrosótól. Nem fogadta el, hogy a zsenik elmebajosak volnának: sőt, az, hogy ezek a művészek elfajultak, éppenséggel azt jelzi, hogy soha nem is voltak zsenik! Ám álláspontja ugyanezen félreértésére alapozva, Nordau egyik elfajzottja, Oscar Wilde, a következő jellegzetes bírálattal állt elő: „Mélységesen egyetértek Nordau doktornal, hogy ugyanis minden zseni bolond, csak arról feledkezik meg a doktor úr, hogy minden józan ember gyengeelméjű.” Lásd Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (London: Penguin, 1988). 517. o.

⁹ *Degeneration*, i.m., 17. o.

¹⁰ Lásd ehhez Nordau Cesare Lombroso professzornak szóló ajánlását, uo., ill. különösen vii. o.

¹¹ Köztük a legismertebb cáfolat: George Bernard Shaw, *The Sanity of Art: An Exposure of the Current Nonsense about Artists being Degenerate* [A művészet józansága: a művészek elfajultságáról szóló újsütetű badarság leleplezése] (London: The New Age Press, 1908)

¹² Dr. Hermann Tuerck a következőképpen írta le, hogy Nietzsche elmeállapotát miként értelmezték erkölcsi és filozófiai rendszere gyanánt: „Így elfordulhat, hogy egy ragyogó elme, egy különösen tehetséges ember, aki ferde hajlamokkal születik...; az ösztönök kielégíthetlensége a gyilkos szenvedélyt, a legszélsőségesebb önzést igazoló gondolatokat támaszt... mintha az valami jó, szép és természetes dolog volna, és a morbid aberrációt jobbnak állítja be az erkölcsi ösztönöknél...” Lásd Hermann Tuerck, *Friedrich Nietzsche und seine philosophische Irrwege* (Dresden: Gloess, 1891), 7. o. Nordau önkényesen idézgetett ebből a munkából. Lásd még, hogy ezek az elgondolások miként kapják meg a szakmai-orvosi tekintély pecsétjét in: Julius Moebius, *Ueber das Pathologische bei Nietzsche* (Wiesbaden: J.F.Bergmann, 1902).

¹³ *Degeneration*, i.m., 416. o.

¹⁴ Gilman mélyen szántó dolgozata: „The Nietzsche Murder Case; or, What Makes Dangerous Philosophies Dangerous”, in: tőle, *Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race and Madness* (Ithaca: Cornell University Press, 1985), különösen 59. o.

¹⁵ Számos könyv íródott mind a Nietzsche-kultusz mellett, mind pedig ellene. Ezek példáihoz és e hatás jelentőségének elemzéséhez lásd tőlem, *The Nietzsche Legacy in Germany, 1890-1990* (Berkeley és Los Angeles: University of California Press, 1992), különösen a 2. fejezet.

¹⁶ *Degeneration*, i.m., 453. o.

¹⁷ Nordau gondolatrendszerének kiváló összefoglalásához lásd L. Mosse bevezetőjét in: *Degeneration*, i.m., különösen xxi. o.

¹⁸ Uo., 243. o.

¹⁹ Uo., 540. o.

²⁰ Uo., 560. o.

²¹ Ilyen értelemben vett tárgyalásához lásd például David B. Allison, *The New Nietzsche: Contemporary Styles of Interpretation*

- (Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1985); Nancy S. Love, *Marx, Nietzsche and Modernity* (New York: Columbia University Press, 1986); Clayton Koelb, szerk., *Nietzsche as Postmodernist: Essays Pro and Contra* (Albany: The State University of New York Press, 1990).
- ²² *A vidám tudomány*, ford. Romhányi Török Gábor (Budapest: Holnap, 1997), 46. o.
- ²³ *Degeneration*, i.m., 55-56. o. „Az egészséges, erélyes és ezért figyelmesebb ember tudata – írja Nordau – olyan, mint a nappali világosságban fürdőző szoba, ahol a szem minden tárgyat tisztán lát, a körvonalak élesek, és semmilyen meghatározhatatlan árny nem úszik.”
- ²⁴ *A hatalom akarása*, 544., ford. Romhányi Török Gábor (Budapest: Cartaphilus, 2002), 239. o.
- ²⁵ I.m., 616., 268. o.
- ²⁶ Lásd Nietzsche posztumusz töredékének angol fordítását „On Truth and Lie in an Extra-Moral Sense“ (1873) in: *The Portable Nietzsche*, szerk. Walter Kaufmann (New York: The Viking Press, 1968), 46-47. o.
- ²⁷ *A hatalom akarása*, 1039., 428. o.
- ²⁸ *Degeneration*, i.m., 458. o.
- ²⁹ *A tragédia születése*, ford. Kertész Imre (Budapest: Európa, 1986), 30. o.
- ³⁰ *Degeneration*, i.m., 64. o.
- ³¹ Uo., 541. o.
- ³² Nordau művészetfelfogásáról szóló néhány igen érdekes megjegyzéshez lásd P. M. Baldwin, „Liberalism, Nationalism, and Degeneration: The Case of Max Nordau“, *Central European History*, XII (1980. június, 2. sz.), 102. o.
- ³³ *Degeneration*, i.m., 543. o.
- ³⁴ Uo., 541. o.
- ³⁵ E diskurzus természetének és elterjedtségének a legmódszeresebb vizsgálatához lásd Pick, *Faces of Degeneration*, i.m.
- ³⁶ *Im-tyén szóla Zarathustra*, ford. Wildner Ödön (Budapest, Grill Károly, 1908), 100. o. A kiemelés eredeti.
- ³⁷ *A hatalom akarása*, 246., i.m., 116. o.
- ³⁸ *Degeneration*, i.m., 551. o.
- ³⁹ Uo., 557. o.
- ⁴⁰ Lásd *The Conventional Lies of Mankind* (Chicago: L.Schick, 1884), 51. o.
- ⁴¹ Magnus Hirschfeld, *Geschlechtskunde III. Band. Einblicke und Ausblicke* (Stuttgart: Julius Puettmann, 1930), 257. o.
- ⁴² A *The Nietzsche Legacy*, i.m., törekvése lényegében abban állt, hogy bizonyítsa, Nietzsche hatásának összetettségét, gyakran ellentmondásos jellegét, és hogy nem lehet valamely „lényegi” politikai irányultságra vagy álláspontra egyszerűsíteni. Erről nyilván nem szabad megfeledkeznünk, de nem sokra megyünk most mindennek elismertésével. Mostani dolgozatom ugyanis Nietzsche hatásának csupán egyetlen mozzanatával foglalkozik.
- ⁴³ Például ezt írja: „Az asszonyi jóság az elfajzás egyik tünete” („Miért frok olyan jó könyveket” 5., *Ecce homo*, ford. Horváth Géza, [Budapest: Göncöl Kiadó, 2003, 61. o.]. Nyilván nyitott kérdés, hogy az ilyen kijelentések mennyiben értendők metaforikusan, ironikusan vagy szó szerint.
- ⁴⁴ „A tragédia születése” 4., *Ecce homo*, i.m., 69. o.
- ⁴⁵ A különféle példákhoz lásd a *Nietzsche Legacy*, i.m., 8. és 9. fejezetét, illetve utószavát. Jóllehet mindig voltak olyanok, akik elleneztek ezt a szövetséget, nem ezek az erők játszották a döntő szerepet.
- ⁴⁶ Ehhez lásd a nagyon tanulságos cikket, Jens Malte Fischer, „„Entarte Kunst“ Zur Geschichte eines Begriffs”, *Merkur* 38 (1984. január, 1. sz.).
- ⁴⁷ Nietzsche és a náciizmus minden különbsége ellenére, miként Jacques Derrida rámutatott: „egyáltalán nem véletlen, hogy egyedül a náci politikai rendszer tette hivatalosan és hathatósan zászlajává az ő nevét”. Lásd *The Ear of the Other* (New York: Schocken, 1985), 31. o. És, amiként Martin Jay írta: „...miközben vitatható lenne Marx nyakába varrni a felelősséget a Gulágnak, illetve Nietzschét hibáztatni Auschwitzért, az feltétlenül igaz, hogy lehetett úgy olvasni írásaikat, mint amelyek igazolják a rémtetteket, mint ahogyan John Stuart Mill vagy Alexis de Tocqueville műveit aligha lehetett ilyesmire használni.” Lásd „Should Intellectual History take a Linguistic Turn? Reflections on the Habermas-Gadamer Debate” in: Martin Jay, *Fin-de-Siècle Socialism* (New York and London: Routledge, 1988), 33. o.
- ⁴⁸ Lásd ehhez a mostani konferencián elhangzott előadást, Gorge L. Mosse, „Max Nordau, Liberalism and the New Jew”, *Journal of Contemporary History* 27, 4 (1992. október), 565. o.
- ⁴⁹ Lásd *The Conventional Lies of Mankind*, i.m., és *Paradoxes*, ford. J.R. McIlraith (London: William Heinemann, 1906).
- ⁵⁰ *The Conventional Lies of Mankind*, i.m., 132-133. o.
- ⁵¹ Lásd a bevezetést in: *Degeneration*, i.m., xix-xx. o.
- ⁵² Uo., xxi. o. Nordau összetartozás-fogalma a tudományosan meghatározott világmindenségben létező valamennyi élőlény kölcsönös függésének gondolatán alapult.
- ⁵³ *A hatalom akarása*, 1050., i.m., 431. o.
- ⁵⁴ *The Conventional Lies*, i.m., 353. o.
- ⁵⁵ *Morals and the Evolution of Man*, a *Biologie der Ethik* angol fordítása (London, New York: Cassell and Company, Ltd.: 1922), 82. o. A mű először 1916-ban jelent meg. Ahhoz, hogy a nordaui hős miben különbözött a nietzscheitől, lásd a 276. oldalt is: „hősiességgel a gondolkodó és akarattal rendelkező ember a legnemesebb diadalt aratja az önzés fölött; önzetlenségében az önfeláldozásig megy; az ész révén büszkén maga alá gyűri a primitívet..., az ösztönöket..., önmegtartást...; hősiesség magatartása megszabadítja a hőst egyénisége korlátaitól, és így a közösséget, annak vágyait és elhatározásait képviseli...”
- ⁵⁶ *A hatalom akarása*, 98; Nordau, *Morals*, i.m., 278. o.